

СТАНОВЛЕННЯ ТОВАРНИХ ВІДНОСИН В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі вивчення джерел і наукової літератури розкривається процес утвердження в аграрному секторі господарства Правобережної України товарних відносин і його вплив на еволюцію структури населення регіону.

Ключові слова: Правобережна Україна, товарні відносини, господарство, становлення, соціальна структура, еволюція.

Кінець XVIII – початок ХІХ ст. став переломним для господарського сектору Правобережної України, оскільки він, будучи інтегрованим у річпосполитську економічну модель, переживав після приєднання до Російської імперії складний і болісний процес реінтеграції в її структури. Нову митрополію на час приєднання визначали два стовпи – кріпосне право і самодержавство, що на той час вціліли та зміцнилися [43, с.468].

Цілоком закономірно, що регіон став розвиватися переважно за визначеними самодержавством координатами. В Росії аграрний сектор був ключовою галуззю економіки, що була локомотивом розвитку всього господарства, роль якого поступово змінювалася. Тому закономірно, що уряд переніс в її економічний сектор соціально-виробничі відносини, що сформувалися в сільському господарстві держави. Якщо в 1780-х рр. була надана особиста свобода селянам Австрійської імперії, а в 1807-х – 1813-х рр. – Пруссії, то Катерина ІІ, не порушуючи поміщицького землеволодіння, відразу ж після її захоплення поширила на мешканців російську кріпосну систему й тим самим фактично оформила юридичне безправ'я, яке не містило жодних елементів їх земельної власності.

Це зумовлювало нові тенденції та зміни внутрішніх і зовнішніх пріоритетів й геополітичних орієнтацій не тільки столиці, але і його самого. Відтак, господарство посилювалося і спрямовувалося через призму основних тенденцій економіки Росії, урядової політики в сфері виробництва [9, с.4]. Вплив російської експансії на економіку регіону відзначався переважно негативним спрямуванням, адже що могла дати позитивного для нього регіону і України загалом, де продуктивність праці в 2-4 рази перевищувала районні історичного заселення росіян [26, с.50, 246, 247]. Росія була однією з найбідніших у Європі колонізуючих країн [15, с.185] з відсталими, консервативними кріпосницькими відносинами, для якої екстенсивне господарювання було оптимальним аж до початку ХХ ст., з непартнерським ставленням до корінного населення, гальмуванням переходу на інтенсивні методи господарювання, коли основні зусилля самодержавство витратило на забезпечення соціально-політичної стабільності імперії.

За цих умов уряд Росії розгорнув активну діяльність із формування єдиного Південно-Західного району економічного району

з виробництва хліба в складі Волинської, Київської та Подільської губерній, які в числі семи інших регіонів України відзначалися надлишковим продукуванням зерна [24, с.99]. Правобережжя з його головними хлібними культурами – озимою пшеницею, ячменем і просом [30, с.90] – разом із Лівобережжям і Півднем стало найбільшим хліборобським регіоном Російської імперії. Поряд із Воронежською, Курською, Орловською, Тамбовською, Рязанською і Тульською губерніями [19, с.410], де з надлишком вирощували зернові культури, місце його у виробництві хліба стало істотним, оскільки належало до найбільш урожайних земель світу [14, с.61].

Між тим, Правобережна Україна, як «законна власність Росії», залишалась широким полем, на якому поляки зберігали ослаблені форми адміністративного управління, а російська влада ніяк не могла утвердитися. Як і на початку введення регіону до складу імперії, так і в перші десятиліття XIX ст., однією з головних перешкод був надлишок шляхти, що породжувало сумнів щодо її «автентичності», а з політико-етнічних мотивів викликало небажання інтегрувати кого-небудь через державну службу [11, с.200]. Відтак, розвиток регіону наприкінці XVIII ст. становив боротьбу між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні, як виконавці підневільної праці, і душі в прямому розумінні, оскільки їх необхідно було зі сфери польського впливу перевести у вірних підданих царя [12, с.68].

Загалом рубіж XVIII-XIX ст. відзначався формуванням і всебічним зміцненням у краї соціальної бази самодержавства, посиленням й розширенням економічних і правових повноважень російських й польських поміщиків із одночасним збереженням і консервуванням станової безправності українців.

Водночас, у Правобережжі започатковувався досить виразний процес утвердження капіталістичного укладу господарювання. Натуральні форми господарських зв'язків дедалі більше поступають місцем ринковим. Формуються товарно-грошові відносини, внутрішня і зовнішня торгівля, отримує певний розвиток фінансово-кредитна система, з'являються виразні ознаки становлення єдиного національного ринку [28, с.11-14]. Капіталістичні форми господарювання передусім утверджувалися в промисловості регіону. Приватні і особливо посесійні мануфактури дедалі більше поступалися місцем купецьким підприємствам, які були засновані на вільнонайманій праці. Однак, основою, базисом економіки Правобережної України, як і раніше, залишалось сільськогосподарське виробництво та переробка продукції рільництва і тваринництва. А у цій сфері продовжував панувати феодально-кріпосницький уклад, який виступав істотним гальмом на шляху формування ринкових відносин. Між тим, низкою царських указів від 1800, 1804, 1808, 1823 рр. було завершене юридичне закріпачення українських селян регіону. У свою чергу, поміщицька форма господарювання перекривала шляхи проникнення капіталістичних елементів на село.

Частково усвідомлюючи ситуацію, пов'язану з відставанням імперії від передових європейських країн, царський уряд у той чи

інший спосіб намагався реформувати аграрний сектор економіки. Павло I, Олександр II, Микола I та їх дорадники, кожен розуміючи на свій лад проблему, обирали економічний курс, згідно з яким проводилася і модернізація сільськогосподарського виробництва. Об'єктивно ці заходи спрямовувалися на зростання ефективності товарного виробництва у аграрному секторі економіки, становлення і урізноманітнення ринкових форм економічних взаємозв'язків.

Доречно наголосити, що формування в Правобережжі товарно-ринкової системи господарювання передбачало розв'язання, принаймні, трьох основних завдань: а) розвиток підприємницької ініціативи і виробництва на основі вільнонайманої праці; б) становлення інфраструктури ринку; в) державне регулювання і захист інтересів визначальних суб'єктів ринкових відносин.

Оскільки господарство Правобережної України на момент приєднання вирізнялося своєрідністю соціального, економічного, національного та культурного простору, до нього застосовувався не тільки загальноімперський адміністративно-територіальний, але й регіональний підхід. Унаслідок цього формувалося складне поєднання господарських взаємин імперської влади і місцевих співтовариств. Зокрема, в умовах Російської імперії розвиток підприємницької ініціативи та виробництва на основі вільнонайманої праці вимагав, насамперед, обмеження дворянської монополії на основний засіб виробництва – землю, та на основну масу праці – працю селян. Намагаючись пристосувати, у прийнятих межах, наявну систему господарства до нових умов економічного розвитку, уряд сприяв зміцненню заможної верхівки селян. Так, іменним указом від 12 грудня 1801 р. державним селянам дозволялося на рівні з купцями та міськими жителями купувати землю, не заселену кріпаками. Володіння значними земельними наділами відкривало селянам сприятливі перспективи для розширення і спеціалізації виробництва за вимогами ринку [34, с.62]. До того ж, спостерігалася стійка тенденція до нарощування поміщицького фільваркового господарства [6, арк.3], яке все більше орієнтувалося на ринок.

В 1799 р. селяни отримали право на заняття торговельною діяльністю за викупними свідоцтвами. Селянське питання, що було основоположним з огляду на необхідність змін у соціально-політичному житті Правобережжя, знайшло своє відображення в указі Олександра I від 12 грудня 1801 р., який дозволяв державним селянам, купцям і міщанам купувати землю, не заселену кріпаками. Тим самим уряд сприяв становленню інституту селянської приватної власності на землю, стимулюючи, таким чином, розвиток підприємницької ініціативи в найбільш чисельних прошарках населення. У 1806 р. Олександр I надав селянам право: а) торгувати різними товарами та виробами в лавках і лотках; б) товари складати у власні, наймані або купецькі амбари чи місця і продавати їх оптом; в) продавати в лавках іноземні товари [7, № 22030]. Однак, накладені на селян податки були вкрай обтяжливими і з торгом більшою мірою були несівмірними [8, № 25113]. Державні селяни в межах підросійської України складали у 50-х рр. XIX ст. 40,3% від усіх селян [27, с.195].

У 1827 р., з ініціативи члена ради Департаменту наділів Л. Петровського, уряд погодився на проведення інноваційних заходів в аграрному секторі економіки. Були розроблені та втілені в життя заходи, спрямовані на зростання прибутковості царських маєтностей. Зокрема, об'єднувалися розрізнені удільні землі, що дало змогу збільшити громадські орні наділи для створення продовольчих запасів на випадок неврожаю та голоду. На продаж спрямовувалися хлібні надлишки, що давало можливість здійснювати певні нагромадження коштів для закупівлі племінної худоби, залучення до роботи агрономів, будівництва для селян шкіл, лікарень, ветеринарних пунктів. Великим стимулом до збільшення експорту хліба було зростання цін, зумовлене попитом світового хлібного ринку, повноцінним учасником якого стала Росія [27, с.90, 91, 154, 155].

У надрах чергового таємного з селянських питань «Комітету 1835 року» з'явилась концепція двоєдиної реформи, котра однаково стосувалась би і державних і поміщицьких селян. Проектом комітету передбачалося: 1) покращити господарське та правове становище державних селян; 2) законодавчо закріпити розміри наділів та повинностей кріпаків; 3) підготувати злиття поміщицьких і державних селян в один розряд.

Становище державних селян певним чином поліпшила реформа 1837-х – 1841-х рр., відома як реформа міністра державних маєтностей графа П.Д. Кисельова. За її вимогами, були збільшені земельні наділи селян, подушний податок замінювався поземельним промисловим податком, у майбутньому заборонялося віддавати державні землі в оренду. Проте, з того ж 1837 р. дворяни в Україні і в Росії діставали право орендувати вільні державні землі строком на 12 років [20, с.363]. У зв'язку з цим, державні селяни опинилися в ще гіршому, ніж до цього становищі. «Вони особисто, їхня праця і майно стало тимчасовою власністю орендарів, які на публічних торгах дешево отримували можливість виснажувати помістя до останньої стадії» [5, л.14].

Зазначені заходи, зберігаючи існуючий порядок, усували з нього елементи особистісного рабства, пристосовували до умов товарно-грошових відносин реальні форми феодалної експлуатації селян. Поступова руйнація натурального господарства та еволюційний перехід господарської діяльності на рейки товарності та підприємництва формували сприятливий ґрунт у великих латифундіях (фільварках) Правобережжя, вагомий ринковий потенціал котрих полягав у значних площах землі та достатньої кількості дармової кріпацької робочої сили.

Водночас із розвитком товарно-грошових відносин та становленням фільварково-ринкової системи господарювання посилювався економічний визиск селян, який зумовив зростання соціального напруження та посилення стихійного селянського опору. Свідченням цього був рух селян під проводом У. Кармалюка, що тривав понад 20 років на теренах Поділля.

Крім економічних причин, значну роль відігравали і національні чинники. Адже головною масою сільського населення були

українці, тоді як поміщики були, як правило, представниками інших національностей. Зокрема, до 1862 р. полякам-поміщикам у Подільській губернії належало 90% всієї землі, на якій розміщувалося 1194 садиби і 817327 душ селян, у той час як російським землевласникам – 10% землі, 137 садиб і 135000 селян [40, с.53]. Стосовно державних маєтків, то у Південно-Західному краї переважна більшість із них здавалась орендарям-посесорам, які свавільним зменшенням наділів, виснажливою панщиною (2-3 дні на тиждень), гвалтами або згонами (гуртові сільськогосподарські роботи від 2 до 12 днів на рік), натуральними та грошовими поборами доводили селян до злиднів.

Попри всі відмічені особливості господарського та соціального становища Правобережжя в досліджуваній період, розклад кріпосницьких відносин поглиблювався, породжуючи та формуючи товарно-ринкові відносини. Неминуче посилювалася станова мобільність серед населення, що вимагало нових підходів до правового регулювання питань користування та розпорядження землею. Низка імператорських указів (1801, 1803, 1827 рр.) надали право придбання землі у власність усім станам, крім закріпачених селян. Указом 1848 р. право придбати землю у власність отримали і кріпаки, але за згодою поміщика. Таким чином, істотно обмежувалося монопольне право дворян на землю і створювались умови для розвитку позастанової (ринкової) земельної власності.

Поглиблення суспільного поділу праці та значний розвиток товарних відносин обумовлювали виразний процес зростання майнової нерівності та капіталістичної диференціації селянства. Найбільш сприятливим полем для розшарування селянства, для формування товарно-грошової ринкової структури господарства стали дрібні селянські промисли, що в основному базувались на сировині, яку давало їхнє рільництво і тваринництво. Звичайним явищем було те, що селяни займалися тим чи іншим промислом як для задоволення власних потреб, так і для збуту на ринок. Збільшувалося число дрібних підприємств із переробки сільськогосподарської продукції, промисли, заснованих на використанні дешевих місцевих матеріалів: глини, дерева, каменю. В селах Подільської губернії виготовляли бочки і веретена, сопілки і ложки, полотно і пояси. Селяни здавна займалися килимарством. Килими виготовляли в Немирові, Тульчині, Ямполі [21, с.67]. Важливим засобом формування селянської верхівки були лихварство, гуртовий збут товарів на ярмарках і базарах. У 1818 р. державним селянам дозволили влаштувати фабрики і заводи. 1848 р. придбання у власність фабрик та заводів було дозволено і закріпаченим селянам (правда, за згодою поміщиків). До речі, Державна рада в 1839 р. і уряд у 1840 р. прийняли рішення про поступову ліквідацію посесійних робітників і перехід від примусової праці до вільнонайманої [42, с.27-29].

Заможні селяни розширювали сферу своєї господарської діяльності, займалися вже не тільки рільництвом і продуктивним тваринництвом, а й торгівлею і навіть промисловим виробництвом. На середину XIX ст. чимало з них були вже власниками

промислових підприємств із найманими робітниками: гуралень, цукроварень, олієнь, цегелень. У власність купців і заможних селян перейшла більшість вітряних і водяних млинів, яких у кожній губернії нараховувалося по кілька тисяч [36, с.92].

Важливою формою селянського підприємництва у першій половині XIX ст. виступав чумацький (торгівельно-візницький) промисел. Чумакували переважно козаки та державні селяни, менше – кріпаки та міщани. Протягом року чумаки перевозили з Криму, Приазов'я, Галичини на північ України і в Росію тільки солі понад 6 млн. пудів. Найбільш поширеним товаром був хліб і інші сільськогосподарські продукти, що експортувалися за кордон через Одесу та інші чорноморські порти. Звідтіля чумаки доставляли різні промислові товари, які користувалися в Східній Європі найбільшим попитом. Мережа чумацьких шляхів поширилася на російські міста, включаючи Москву та Нижній Новгород, на Північний Кавказ, Білорусію, Польщу, Молдавію, Поволжя, Дон і Кубань. Розвиток чумацтва сприяв поглибленню розшарування козацько-селянської маси і формування сільської буржуазії [25, с.300-302]. Чумакування, становлення промислової галузі, розширення дрібнотоварного виробництва (селянські промисли: виробництво саней, возів, серпів, гончарних виробів, ткацтво, шевство), сприяли зосередженню досить крупних капіталів у заможних селян і міщан, у тому числі Терещенків, Яхненків, Харитоненків, Смирненків та інших фундаторів українського (в межах Російської імперії) підприємництва.

Політика самодержавства щодо дворянства і в умовах капіталізації суспільства спрямовувалась на зміцнення цього стану як соціальної бази і надійної опори абсолютизму. Разом з тим, уряд вживав заходів для зміцнення економічної ефективності маєтків та ініціювання господарської активності поміщиків. Законом 1827 р. дворянам було надано право створення ремісничого виробництва, фабрик і заводів у містах без обмеження кількості робітників. Цим самим започатковувалась підприємницька діяльність у поміщицьких маєтках, спрямована, насамперед, на переробку сільськогосподарської продукції, підвищення рівня товарності виробництва. Переважна більшість поміщиків, у невпинному прагненні отримати більші прибутки, вдавалася до посилення експлуатації, обезземелення селян, збільшення чисельності кріпаків, застосування різних форм ренти тощо. Підприємливі землевласники регіону почали впроваджувати в сільськогосподарське виробництво вдосконалені знаряддя праці, зокрема легкий англійський плуг, різні машини, і навіть переходили на багатопільну систему господарювання [45, с.10]. У багатьох фільварках концентрувалося все більше робочої та продуктивної худоби. Серед хліборобів набували все більшого господарського значення робочий кінь і металевий англійський плуг [10, с.235]. Це позитивно вплинуло на чисельність і вдосконалення традиційних транспортних засобів. З одного боку, в структурі тягової худоби зростає питома вага коней, з іншого, – вози почали виготовляти порівняно легшими, що істотно зменшувало час на перевезення зерна.

За таких умов сільське господарство Правобережної України продовжувало набувати ознак товарного, підприємницького характеру. Поряд із традиційними утверджувалися нові галузі, продукція йшла на продаж або на переробні підприємства. Помітною стала хлібна спеціалізація Київської та Подільської губерній [32, с.140], де вироблялася величезна кількість товарного хліба на внутрішній і, особливо, на зовнішній ринки. Порівняно висока і стабільна врожайність, яка досягалася нещадною експлуатацією селян і розширенням посівних площ під зернові культури, забезпечували зростання обсягів валового збору хліба.

Слід підкреслити, що в дореформений період поміщики України, особливо на Правобережжі, зосереджували у своїх руках основну частину вартості продукції. Їм належали найбільші промислові підприємства, вони тривалий час зберігали за собою панівне становище в таких найпоширеніших галузях промисловості, як горіччана, цукрова, суконна, полотняна і паперова. Принагідно зазначимо, що чимало дворянських «заводів» різного ґатунку орендувалися купцями. Однак, купецька оренда у кріпосницький характер поміщицьких підприємств, в їх соціальну структуру істотних змін не вносила, оскільки разом із виробничою базою – підприємствами – орендувалась і робоча сила – кріпаки.

Отже, в крупних мастках Правобережжя відбувалося становлення досить розгалужених галузевих та прибуткових промислів. Поміщики Подільської губернії, зокрема, займалися шовківництвом. Так, у 30-х рр. XIX ст. шовковичні дерева вирощувалися в Балтському, Могилівському, Кам'янецькому. Ушицькому і Ямпільському повітах. Там також вироблявся і шовк. В 1836 р. було розведено 13326 дерев і вироблено сирцю 9 пудів 33 фунти [31, с.9].

Із початку XIX ст. в регіоні відбулась активізація переробних галузей [4, арк.2-14]. В дворянських економіях функціонували мануфактури з виробництва скла, цегли, вина, горілки, тютюну, паперу, сукна, переробки шкіри та інші. Та найбільші прибутки поміщикам приносили гуральні і цукрові заводи. До прикладу, на Поділлі діяло 13 цукроварень, зокрема, у Вишнівчику (1814 р.), Городку (1839 р.), Красиліві (1842 р.), Шепетівці (1843 р.), Антонінах (1845 р.). Завдяки цьому цукрові буряки стали провідною культурою в структурі землеробства і складали понад 15% загальної площі їх посіву в Росії. [39, с.54] Вже у 1861 р. в Подільській губернії функціонувало 32 цукрові заводи, що виробляли до 530644 пудів цукру [30, с.12].

Характерною особливістю дворянсько-поміщицького підприємництва в Правобережжі була досить помітно виражена тенденція до монополізації. Панівне становище займали поміщицькі підприємства в суконній галузі текстильного виробництва, центром якого в досліджуваний період було Правобережжя. Частка цих підприємств в загальному обсязі виробництва становила 65,5% [27, с.226]. Зокрема, майже абсолютною була монополія в такій важливій галузі як цукроваріння. Зокрема, в 1848 р. у купців регіону перебувало у власності лише 3,7% заводів та в оренді

1,8%. Загалом по Україні у 1852 р. купцям належало лише 3,1% від загальної кількості підприємств. Звісно, що за цих умов в пореформенний період про успішну боротьбу купецького капіталу з поміщиками-монополістами (Потоцькі, Браницькі) не могло бути і мови. Більше того, така значна в цукроварінні фірма (пригадаймо Шевченкове «Батьку, батьку Кіндрате, що ти тут наробив»), як «К.М. Яхненко і Ф.С. Симиренко» не витримала конкуренції з поміщицькими підприємствами та, швидше, адміністративним, ніж ринковим, тиском, і у 1861 р., потрапивши у борги, припинила платежі [29, с.18]. Однак господарство поступово включалося у загальноцивілізаційні процеси. Зміни були наслідком гострої боротьби між старою, що віджила свій вік, феодално-кріпосницькою системою і новим, капіталістичним укладом [16, с.49]. У тканину суспільства проникали буржуазні відносини. Їх суб'єктами ставали чиншові селяни, що мали по декілька пар волів і могли виробляти та реалізовувати продукцію значних обсягів [33, с.61, 126-127].

Загалом, протягом 1825-х – 1860-х рр. число промислових підприємств в Україні зросло більше ніж у тричі. В багато разів збільшилась кількість робітників на них і обсяг виготовленої ними продукції, причому їх кількісне зростання відбувалось, в основному, за рахунок вільнонайманих робітників [18, с.192]. Напередодні реформи 1861 р. вони становили в промисловості України не менш як 54% загальної кількості робітників [17, с.22].

Розвиток мануфактурної, а відтак, фабричної промисловості в досліджуваній період сприяв створенню постійних робітничих кадрів, відірваних від землеробства і позбавлених всіх засобів виробництва, що, в свою чергу, приводило до зростання ємності внутрішнього ринку. Збільшується попит на промислову сировину, продовольчі та промислові товари. Формуючи ринок сільськогосподарської сировини і продовольчих товарів, постачаючи село промисловими товарами та удосконаленими знаряддями праці, промисловість здійснювала основний вплив на розхитування підвалин феодално-натурального господарства і становлення капіталістичного способу виробництва. Поглиблення суспільного поділу праці, поширення сфери застосування товарно-грошових відносин створюють сприятливі умови для розвитку торгівлі, формування системоутворювальних засад ринкової інфраструктури.

Важливо підкреслити безпосередню залежність обсягу та характеру постійної та базарної (не ярмаркової) торгівлі в тому чи іншому населеному пункті від рівня розвитку місцевої промисловості. Зростання міської постійної торгівлі виявлялось у збільшенні кількості торговельних закладів і суми їх торгових операцій. В крамницях-лавках продавались різноманітні промислові та сільськогосподарські товари, розвивалась мережа закладів, що виготовляли на продаж різні страви. Значна частина торговельних закладів спеціалізувалась на продажу одного або декількох видів товарів [23, с.103, 104]. З кінця XVIII – протягом першої половини XIX ст. зростало число торговельних закладів не лише у містах, а й у містечках. Якщо у 1825 р. в містах України налічувалося понад

3660 крамниць, то на 1861 р. їх уже було близько 15100 [22, с.367], або збільшилося в 4,1 рази. Разом з тим, у першій половині XIX ст. вирішальну роль у становленні інфраструктурних параметрів ринку і розвитку товарно-грошових відносин як основи формування капіталістичної системи господарювання, відігравали ярмарки, мережа яких в Україні була особливо густою [18, с.193].

Соціально-економічне та господарське значення ярмарків полягало в тому, що через них здійснювалася концентрація і перерозподіл товарів по різних регіонах країни. Тісний зв'язок існував між ярмарковою, базарною і постійною торгівлею. Закуплена на базарах невеликими частинами сільськогосподарська продукція реалізовувалася на ярмарках, а, відповідно, промислова продукція через ярмарки і базари потрапляла до кінцевого споживача. Зокрема, в 30-х – 40-х рр. XIX ст. двічі на рік проходили ярмарки в містечку Ярмолинці на Поділлі – Петропавлівський з 15 червня по 1 липня (за старим стилем) та зимовий, який звався Михайлівським, з дещо меншим товарообігом. Щороку тут розширювались площі під ярмарок як у центрі містечка, так і на Грабніні – одній з його околиць. Товари доставляли близько 500 купців, не говорячи вже про широкий асортимент виробів ремісників – селян і міщан. З Москви і Лодзі везли текстиль, сукно – з дунаєвських фабрик, розкішні карети – з Австрії, чай, цитрусові та іншу ласу продукцію – з Греції, Кавказу, Молдови.

На ярмарку можна було купити все, починаючи з найвидаєдливших дрібничок і закінчуючи шкіряними і сап'яновими виробами з Могилева-Подільського, цукром, галантерейними товарами, сільськогосподарськими машинами, заводською продукцією українського та закордонного виробництва, продукцією сільськогосподарського виробництва, взуттям ярмолинських і бердичівських майстрів, домотканими та гончарними виробами із навколишніх сіл і містечок. У Ярмолинцях, як ніде на інших ярмарках, був широкий вибір коней. Щоб показати товар сповна, влаштувалися кінні змагання, виставки, а переможці одержували нагороди. Жеребців і кобил продавали по досить високій ціні. Непоганими були торги всіма товарами, яких завозилося на суму близько 2,5 млн. карбованців [1, арк.8, 9; 2, арк.22; 2, арк.43].

Значними товарними оборотами виділялись ярмарки в Балті, Бердичеві, Києві та інших містах Правобережжя, які обслуговували не тільки господарсько-адміністративні частини України, а й були важливими пунктами всеросійського обміну. На ярмарках, особливо великих, набула поширення гуртова торгівля, яку переважно вели купці та поміщики. Для Київського Контрактового ярмарку була характерною біржова торгівля (за відповідними зразками товарів) [18, с.194].

Геополітичне становище Правобережної України, її зручне географічне розташування як у самій Російській імперії, так і щодо європейських країн і Чорного моря визначили роль і місце регіону в експортно-імпортній торгівлі Російської імперії. Багатий на чорноземи Південно-Західний край став основним джерелом отримання

кращих сортів пшениці, що складала переважний зміст хлібної торгівлі Російської імперії у першій половині XIX ст. Головними споживачами українського хліба були Австрія, Греція, Італія (особливо Генуя та Ліворно), Туреччина [39, с.114]. Засобом зосередження хліба, інших харчових продуктів, зокрема м'яса, слугували ярмарки та торги в Умані, Білій Церкві, Ковелі, Острозі, Луцьку, Житомирі, Балті, Могилів-Подільському, Ямполі та інших містах і містечках краю [18, с.55]. Розгалужена мережа ярмарків, тісно пов'язана з базарною і постійною торгівлею, сприяла становленню ринково-господарських стосунків, розвитку місцевого підприємництва, формуванню транспортних, обслуговуючих (житло, харчування), допоміжних та інших елементів ринкової інфраструктури.

Важливим чинником формування товарно-грошових ринкових відносин і творення підприємницького середовища є їх державне регулювання і правовий захист інтересів визначальних суб'єктів ринкових форм господарювання. В першій половині XIX ст. в законодавство Російської імперії було введено ряд актів, спрямованих на правове обґрунтування нових соціально-економічних та господарських явищ, інтеграцію економіки імперії в існуючі міжнародні стосунки, певною мірою узгодження російської дійсності з процесами, що відбувались в соціальному, економічному, господарському розвитку Європи.

В процесі здійснення заходів з реформування в західних губерніях значна увага приділялася законодавчому регулюванню приватних прав на землю на чисельної категорії селян Правобережної України – «вільних людей». Вперше офіційне визнання існування «вільних людей» було зафіксоване в сенатському указі від 19 жовтня 1807 р., а вдруге – конфірмованим положенням Комітету в справах Західних губерній від 23 листопада 1837 р. На підставі цих законодавчих актів казенні палати Правобережжя розглядали справи осіб, які мешкали в поміщицьких маєтках і ревізією 1795 р. були визнані вільними, але наступними ревізіями зараховані у кріпосний стан. Уряд прагнув довести права цих людей на вільний стан і підпорядкувати цю верству населення державному управлінню. 1847 р. російська влада черговий раз звернула свою увагу на властиву лише для західних губерній Російської імперії соціальну категорію сільських мешканців, які називалися «вільними людьми». 23 травня 1847 р. Микола I затвердив положення Комітету в справах Західних губерній з облаштування «вільних людей», які мешкали в поміщицьких маєтках. Чітко формулювались їхні права і обов'язки, тобто, розписувались оподаткування та повинності [44, с.184]. Визначалися правила приписки «вільних людей» до приватних земельних угідь, як поміщицьких, так і купецьких, міщанських та однодворців. Приписки до приватних земель дозволялася лише за умови укладання контракту від 6 до 12 років, зареєстрованого в земських судах. Визначалися умови переходу «вільних людей» на інші землі чи у інший стан. Переселення дозволялось за розпорядженням казенних палат. Отже, цей законодавчий акт регламентував умови перебування «вільних людей»

на землях приватних осіб і обмежив їх експлуатацію польськими землеволодільцями [13, с.28-29].

Як уже зазначалося вище, ціла низка законодавчих та підзаконних актів стосувались становища державних селян, які були соціальною базою для формування господарств фермерського типу. Саме тих господарств підприємницького ринкового спрямування, становлення яких в Україні досить тривалий час замовчувалося [35, с.61]. Виходячи із необхідності пристосувати існуючу господарську систему до нових економічних реалій, царський уряд сприяв зміцненню заможної верхівки селянства. Указом від 12 грудня 1801 р. державним селянам надавалося право нарівні з купцями і міськими жителями купувати землю, не заселену кріпаками [27, с.195]. Саме внаслідок зрівняння прав міщан, купців і, особливо, селян на купівлю землі в Україні почали відроджуватись підприємницькі фермерські господарства, засновані на вільнонайманій праці та новітній техніці [37, с.7]. В інтересах заможної верхівки селян був прийнятий царський указ 1818 р., за яким їм надавалося право, за згодою місцевого начальства, засновувати власні фабрики і заводи, що відкривало перед селянами сприятливі перспективи для становлення, розширення і спеціалізації виробництва відповідно до вимог ринку.

За своєю економічною природою господарський розвиток Правобережжя суперечив економічним тенденціям Росії. Це була епоха серйозного перелому, становлення нової форми, коли поміщики осідали на землю, коли міцніло та росло свідомо організоване землеробство, в глибину і в ширину розвивалась фабрика, в пітьмі кріпосних відносин незримо формувался грошовий капітал, народжувалися люди-здобувачі наживи, міцніла промислова ініціатива, народжувалися міста, народжувалися й міцніли нові політичні та соціальні ідеали.

Підсумовуючи викладене, відмітимо, що протягом першої половини XIX ст., особливо, в 40-ві – 50-ті рр., уряд Російської імперії та наділені майже безмежними повноваженнями місцеві губернатори [38, с.197; 41, с.231-232] здійснили чимало законодавчих кроків щодо становлення системоутворювальних засад господарських структур товарно-ринкового типу. Поряд з укрупненням й зростанням чисельності вотчинно-поміщицьких фабрик і заводів, формувалися нові галузі промисловості та селянські промисли. До того ж, вони набували капіталістичного характеру.

Істотних змін зазнали торговельно-економічні відносини Правобережної України. Внаслідок цього, виникала, розширювалась і зростала товаризація сільськогосподарського, переробного виробництва і створювались відповідні умови для розвитку підприємництва в цілому, підприємницької ініціативи зокрема не тільки в великих дворянських латифундіях, а в досить широких колах як вільного, так і залежного населення. Разом з тим, зростала мережа базарів, ярмарків, закладів постійної торгівлі; розвивался чумацький промисел, шляхи сполучення, що сприяло становленню окремих елементів ринкової інфраструктури, активізувало

товарно-грошові відносини, їх проникнення в усі сфери соціально-економічного життя. Всі вищеназвані процеси отримали своє законодавче обґрунтування. Розвиток зовнішньоторговельних зв'язків зумовив появу великої кількості пунктів для експорту хліба. Розвиток промислового виробництва та торговельних відносин виявляв ринкову вартість результатів селянської праці і справжню ціну сільськогосподарської продукції. Це зумовило певне похвалення господарсько-економічного життя краю. Водночас це зумовлювало тіснішу виробничу взаємодію з Лівобережною та Південною Україною.

Список використаних джерел:

1. Державний архів Хмельницької області, ф.р.-3906, оп. 1, спр. 16, 344 арк.
2. Там само, ф. 228, оп. 1, спр. 7346, 144 арк.
3. Там само, ф. 281, оп. 1, спр. 7883, 488 арк.
4. Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф. 227, оп. 1, спр. 85, 12 арк.
5. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге, ф.958, оп. 1, д. 674, 198 л.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 38, спр. 295, 12 арк.
7. ПСЗРИ-1. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – Т. 29. – № 22030. – С. 71-102.
8. ПСЗРИ-1. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – Т. 32. – № 25113. – С. 322-323.
9. Аграрная Россия: история, проблемы, перспективы : монография / под общей ред. В.М. Володина – Пенза : Изд-во Пенз. гос. ун-та, 2007. – 288 с.
10. Блюк И.С. Финансы России XIX столетия. История – Статистика / И.С. Блюк. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. – Т. 1. – 543 с.
11. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Даніель Бовуа ; перекл. з фр. З. Борисюк. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.
12. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Даніель Бовуа. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
13. Борисевич С.О. Політико-правове розв'язання поземельного становища «вільних людей» / С.О. Борисевич // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного університету : іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 17. – С. 28-29.
14. Верига В.В. Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В.В. Верига. – Львів : Світ, 1996. – 447 с.
15. Геллер М. История Российской империи : в 3-х т. / Михаил Геллер. – М. : МИК, 1997. – Т. 2. – 320 с.
16. Грицак Я. Двадцять дві України / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К. : Критика, 2004. – С. 216-228.
17. Гуржій І.О. Боротьба трудящих України За соціальне і національне визволення / І.О. Гуржій, М.Н. Лещенко. – К. : Знання. – 48 с.
18. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII століття до 1861 року) / І.О. Гуржій. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1962. – 207 с.
19. Заичкин И.А. Русская история от Екатерины Великой до Александра II / И.А. Заичкин, И.Н. Почкаев. – М. : Мысль, 1994. – 767 с.
20. Історія держави і права України / за ред. В.Я. Тація та ін. – К. : ІнЮре, 2003. – Т. 1. – 656 с.

21. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К. : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
22. Історія Української РСР. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. I. – 807 с.
23. Казьмирчук Г.Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Г.Д. Казьмирчук, Т.М. Соловійова. – К. : Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 174 с.
24. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія : Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер ; перекл. з нім. Х. Назаркевич ; наук. ред. М. Крикун. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
25. Кормич А.І. Історія України від найдавніших часів до XXI століття / А.І. Кормич, В.В. Багацький. – Х. : ООО «Одісей», 2004. – 384 с.
26. Крисаченко В. Україна: природа і люди / В. Крисаченко, О. Мостяєв. – К. : НІСД, 2002. – 623 с.
27. Лановик Б.Д. Економічна історія України / Б.Д. Лановик та ін. – К. : Юридична книга, 2004. – 456 с.
28. Лортикян Э.А. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики / Э.А. Лортикян. – Харьков : Консул, 2004. – 360 с.
29. Мельник А.Г. Технічний переворот на Україні у XIX столітті / А.Г. Мельник. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – 240 с.
30. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII-XIX вв.) / Б.Н. Миронов ; под ред. А.Г. Манькова. – Л. : Наука, 1985. – 301 с.
31. Непочотний В.В. Аграрні відносини в Подільській губернії в першій половині XIX століття / В.В. Непочотний. – К. : Четверта хвиля, 1999. – 24 с.
32. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – Ч. 1: Ремесло і мануфактура. – 495 с.
33. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. – 436 с.
34. Нечитайло В.В. Формування господарств фермерського типу в Україні в період утвердження ринкових відносин (перша половина XIX ст.) / В.В. Нечитайло // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Кам-Поділ. нац. ун-т, 2008. – Вип. 1. – С. 61-73.
35. Нечитайло В.В. Формування підприємницької форми господарювання в аграрному секторі України в умовах кризи кріпосництва (початок – середина XIX століття) / В.В. Нечитайло // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного університету : іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2006. – Т. 16. – С. 61.
36. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 9. – 336 с.
37. Селянський рух на Україні. 1826-1849 рр. : зб. док. і матеріалів / упоряд. В.П. Баран, Г.В. Боряк, М.І. Бутич, В.С. Шандра та ін. – К. : Наук. думка, 1985. – 327 с.
38. Скрипник А.Ю. Подільські губернатори першої половини XIX століття / А.Ю. Скрипник // Матеріали XI Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2004. – С. 196-200.
39. Слабченко М.С. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст. : в 2 т. / М.С. Слабченко. – К. : Держвидав України, 1925. – Т. 1. – 318 с.
40. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини : нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району : наукове видання / П.Я. Слободянюк, Ю.А. Хоптяр. – Хмельницький : Поділля, 2004. – 507 с.
41. Філінюк А.Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. /

- А.Г. Філінюк // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – Т. 8 (10). – С. 230-237.
42. Шельмагин И.И. Фабричное трудовое законодательство в России (вторая половина XIX века) / И.И. Шельмагин. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. – 188 с.
43. Янов А. Россия и Европа : в 3 кн. / Александр Янов. – М. : Новый хронограф, 2007. – Кн. 2: Загадка николаевской России. 1825-1855. – 502 с.
44. Ястребов Ф. Нариси з історії України у першій половині XIX століття / Ф. Ястребов. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1939. – 274 с.
45. Вихватенко М.Т. Історія зародження та розвитку систем землеробства в Україні (кінець XVIII – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.07 / М.Т. Вихватенко. – К., 2004. – 19 с.

The article is based on the study of sources and research literature reveals the process of consolidation in the agriculture sector bank Ukraine trade relations and its impact on the evolution of structure in the region.

Key words: Right-bank Ukraine, trade relations, management, development, social structure, evolution.

Отримано: 27.03.2013

УДК 371.383

В. В. Олійник

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ У м. КАМ'ЯНЦІ ТА ПОВІТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.: ВИХОВНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто розвиток початкових шкіл у м. Кам'янець та повіті в другій половині XIX – на початку XX століття, розкрито навчально-виховний процес у них.

Ключові слова: початкова школа, церковнопарафіальна школа, навчальні заняття, виховна робота, виховання, торжество, Кам'янець, повіт.

На сучасному етапі система шкільної освіти зазнає великих змін. Ця проблема є актуальною і привертає науковців до вивчення та дослідження історії діяльності навчально-виховних закладів минулого. Значний інтерес педагогів та істориків викликає період другої половини XIX – початок XX століття, зокрема стан та розвиток шкільної освіти в Подільській губернії.

Сучасні українські вчені, зокрема історики, педагоги (О. Болгар, М. Вороліс, О. Онигченко, М. Поліщук, І. Сесак та ін.), у своїх працях порушують окремі питання історії, стану та перспективи розвитку освіти на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX століть [1; 3, с. 45; 6, с. 220-223; 8, с. 69-74; 9].

Мета статті – з'ясувати розвиток початкових шкіл у м. Кам'янець та ознайомленому повіті в другій половині XIX – на початку XX століть, розкрити навчально-виховний процес у них.